

III. IŠ RYTŲ PRŪSIJOS Į VARMIJĄ IR MOZŪRIJĄ / FROM EAST PRUSSIA TO WARMIA AND MASURIA

VARMIJOS IR MOZŪRIJOS PRIJUNGIMAS PRIE LENKIJOS. LEGITIMAVIMO PRIELAIDOS IR PRAKTIKOS

Andrzej Sakson

ABSTRACT

The article reveals the assumptions under which Polish claims to Warmia and Masuria Regions were legitimated in the 20th c. and the impact made on the starting points of the policies applied after WWII to the integration of Warmia and Masuria into Poland by the ideological political situation and the ratio of powers formed in the years of the war. The author pays great attention to the disclosure of the policy of “de-Germanization” and its practices by demonstrating the ways of instrumentalization of anti-German attitudes by the postwar Polish authorities, thus promoting the symbolical integration of former German territories (the Recovered Lands) into the minds of Polish settlers in them.

KEY WORDS: East Prussia, Warmia and Masuria, cultural heritage of East Prussia, de-Germanization policy, symbolical appropriation.

ANOTACIJA

Straipsnyje parodoma, kokiomis prielaidomis XX a. buvo legitimuojamos Lenkijos pretenzijos į Varmijos ir Mozūrijos regionus, kokią įtaką politikos, po Antrojo pasaulinio karo taikytos integruojant Varmiją ir Mozūriją į Lenkiją, išeities taškams padarė karo metais susiformavusi idėjinė konjunktūra ir galių santykis. Autorius skiria didelį dėmesį „nuvokietinimo“ politikai ir praktikoms atskleisti, parodydamas, kaip Lenkijos valdžia pokariu instrumentalizavo antivokiškas nuostatas, skatindama buvusių Vokietijos teritorijų („Susigrąžintųjų žemių“) simbolinę integraciją jas apgyvendinusių lenkų naujakurių sąmonėje. PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Rytų Prūsija, Varmija ir Mozūrija, Rytų Prūsijos kultūros paveldas, degermanizacijos politika, simbolinis pasisavinimas.

*Prof. dr. hab. Andrzej Sakson, Zygmunto Wojciechowskio vardo
mokslinių tyrimų instituto (Vakarų instituto) Poznanėje
vyriausiasis mokslo darbuotojas
ul. Mostowa 27A, PL-61-854 Poznań
El. paštas: sakson@iz.poznan.pl*

Pietinės Rytų Prūsijos dalies, t. y. Varmijos ir Mozūrijos, valdymą Lenkija legitimuoja daugiausia gyventojų sudėties, teritoriniais istoriniais ir geostrateginiais argumentais.

Nuo XIII a. pabaigos šias žemes pasiekė kelios taikaus lenkų apgyvendinimo bangos. Prūsijos lenkai, vėliau vadinti katalikais varmiai ir evangelikais mozūrai, sudarė kompaktiškas bendruomenes, kuriose XIX a. pabaigoje buvo priskaičiuojama apie 350 tūkst. gyventojų.

Teritorinio istorinio argumento išeities tašku tapo po Lenkijos ir Lietuvos konflikto su Vokiečių ordinu 1466 m. Torūnėje sudaryta taika. Pagal šią taikos sutartį, prie Lenkijos buvo prijungtos ne tik Karališkaisiais Prūsais vadintos žemės su Marienburgu ir Elbingu, bet ir Varmija kaip popie-

žiaus domenas. Rytinės Ordino valstybės žemės su Karaliaučiumi, vadintos Kryžiuočių Prūsija, o vėliau – Kunigaikštiškaisiais Prūsais, tapo Lenkijos karūnos lenu.

Po pirmojo padalijimo 1772 m. Lenkija neteko Karališkųjų Prūsų ir Varmijos. Jau anksčiau, XVII a. viduryje, buvo panaikintas leninis ryšys su Prūsijos Kunigaikštyste (Hercogyste).

Vokietijos pralaimėjimas Pirmajame pasauliniame kare sudarė galimybes atsikurti Lenkijos valstybei kadaise buvusiose ribose. Tą reikalą 1919 m. turėjo nulemti Paryžiaus taikos konferencija, kurioje Lenkijos ir Vokietijos sienos nustatymas buvo vienas sudėtingiausių klausimų. Lenkijos delegacija, vadovaujama Romano Dmowskio ir Ignaco Paderewskio, dėjo pastangas, kad būtų atkurtos valstybės sienos, galiojusios iki 1772 m. padalijimo. Buvo siekiama ne tik priėjimo prie Baltijos jūros, bet ir sienų, egzistavusių iki padalijimų, išplėtimo, pripažįstant Lenkijai Varmiją ir Mozūriją. Šie reikalavimai buvo grindžiami etniniais ir strateginiais aspektais.

Tiems klausimams visapusiškai apsvarstyti 1919 m. vasario 12 d. Paryžiuje buvo sudaryta speciali Lenkijos reikalų komisija, pagal jos pirmininko pavardę dar vadinta Cambono komisija. Jos posėdžių metu R. Dmowski smulkiai išdėstė Lenkijos teritorinius reikalavimus. Šis tautinių demokratų vadovas stengėsi, kad Lenkijai be jokių parengiamųjų sąlygų būtų pripažinta Poznanės provincija, didžioji dalis Vakarų Prūsijos, Aukštutinė Silezija, taip pat Varmija ir Mozūrija. Rytų Prūsiją jis siūlė padalyti, prie Lenkijos prijungiant Olštyno apygardą, prie Lietuvos – Rytų Prūsijos lietuviškąsias apskritis, o iš likusių Rytų Prūsijos provincijos apskričių siūlyta sukurti Tautų Sąjungos protektoratą – „Karaliaučiaus Autonominę Respubliką“, 19 tūkst. km² ploto su 1,07 mln. vokiečių gyventojų. Sieną tarp Lenkijos Prūsijos ir Lietuvos Prūsijos turėjo eiti į pietus nuo linijos Stalupėnai–Gumbinė–Įsrutis–Vėluva¹.

Po daugelį mėnesių trukusių dramatiškų posėdžių 1919 m. birželio 28 d. Versalio rūmų Veidrodžių salėje, kurioje prieš 48 metus Prūsijos karalius buvo paskelbtas Vokietijos imperatoriumi, iškilmingai pasirašyti taikos sutarties susirinko penkių Santarvės valstybių ir jos sąjungininkių atstovai bei pralaimėjusios Vokietijos delegacija. Istorijoje ji žinoma Versalio taikos vardu, o jos suformuota Europos sankloda – Versalio tvarka. Pagal Versalio sutartį Lenkija atgavo Didžiąją Lenkiją (daugiausia šią sėkmę nulėmė 1918 m. gruodžio 27 d. kilęs Didžiosios Lenkijos sukilimas) ir dalį Pamario (su palyginti nedideliu, 90 km ilgio, Baltijos jūros pakrantės ruožu). Varmijos, Mozūrijos, Pavyslio (Vakarų Prūsijos dalies dešiniajame Vyslos krante) ir Aukštutinės Silezijos likimą turėjo nulemti plebiscitai. Plebiscitai taip pat turėjo būti surengti dėl ginčytinų žemių Belgijoje (Eupene ir Malmedi), Danijoje (Šlėzvige) ir Saro srityje (ji 15 metų buvo atiduota valdyti naujai įsteigtai Tautų Sąjungai, kurios paskirtis buvo saugoti naują taiką užtikrinančią tvarką, o vėliau Saro gyventojai turėjo patys nuspręsti dėl savo ateities). Iš Gdansko ir prie jo prijungtos Olyvos bei Sopoto (vok. *Zoppot*), pagal Versalio sutarties 100–108 straipsnius, buvo sudaryta ypatingą tarptautinį statusą turėjusi sritis, pavadinta Laisvuju Gdansko Miestu (1893 km² ploto su maždaug 400 tūkst. gyventojų). Ji apėmė dvi miestų (Gdansko ir Sopoto) ir tris kaimiškąsias apskritis (Didžiųjų Žulavų, Gdansko Aukštumų ir Gdansko Žemumų)².

¹ Apie tai kalbama 1919 m. vasario 28 d. Lenkijos notoje. Plg. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*. T. 1. Red. R. BIERZANEK, J. KUKULKA. Warszawa, 1965, s. 75-76. Taip pat plg.: WRZESIŃSKI, W. *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864-1945*. Warszawa, 1984, s. 203-215; WRZESIŃSKI, W. *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864-1945*. Olsztyn, 1994.

² ŁYCZKOWSKI, E. *Sprawa Gdańska na Paryskiej Konferencji pokojowej w roku 1919*. Poznań, 1968; WÓJCICKI, J. *Wolne Miasto Gdańsk 1920–1939*. Warszawa, 1976; MIKOS, S. *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920–1939*. Gdańsk, 1979; MICKIEWICZ, P. *Wolne Miasto Gdańsk w koncepcjach wojskowych i polityków II Rzeczypospolitej*. Toruń, 1999; ANDRZEJEWSKI, M. *Wolne Miasto Gdańsk w rewizjonistycznej propagandzie niemieckiej*. Gdańsk, 1997.

Be plebiscito ar Tautų Sąjungos protektorato Lenkija, remiantis Versalio sutarties 28 straipsniu, gavo nedidelę Dzialdovo ir jo apylinkių teritoriją, apimančią 462 km² plotą (vienas miestas, 43 kaimo bendruomenės ir 21 dvaro apygarda). Dzialdovo žemė – tai dalis (beveik 30 %) buvusios Nidzicos (vok. *Neidenburg*) apskrities, kurioje gyveno maždaug 15 tūkst. gyventojų. Per šią mozūriškosios Rytų Prūsijos teritoriją ėjo geležinkelio linija Varšuva–Mlava–Torūnė–Tčėvas–Gdanskas – gyvybiškai svarbi Lenkijai, įgijusiai priėjimą prie Baltijos jūros. Būdamas minėtosios geležinkelio linijos mazgu, Dzialdovas (vok. *Soldau*) su apylinkėmis atiteko Lenkijai be jokių parengiamųjų sąlygų, t. y. be plebiscito.

Vadovaudamiesi demokratinio apsisprendimo principu, Versalio sutarties kūrėjai nutarė ginčytinose pasienio teritorijose surengti balsavimus, kurie turėjo išspręsti ginčytinų teritorijų klausimą vienos kaž kurios valstybės naudai. Pagal Versalio sutarties 94–97 straipsnius, Olštyno (Rytų Prūsijoje) ir Kvidzino (vok. *Marienwerder*) (Vakarų Prūsijoje) apygardose 1920 m. liepos 11 d. turėjo įvykti plebiscitai. Lenkijos viešojoje nuomonėje į tokį sprendimą buvo žiūrima kritiškai, būgštaujant, kad tenyškščiai lenkų kilmės gyventojai „tokiai veiklai dar nėra pakankamai politiškai ir tautiškai išlavinti“³.

1920 m. vasario 12 d. į Olštyną ir Kvidziną atvyko sąjungininkų komisijos delegatai, atstovavę Prancūzijai, Anglijai, Italijai ir Japonijai. Jie disponavo nedideliais kariniais daliniais, turėjusiais užtikrinti pasirinkimo akto nešališkumą ir apsaugą. Vokietijos kariuomenė iš teritorijos, kurioje vyko plebiscitas, buvo priversta pasišalinti.

Plebiscitas Varmijoje ir Pavyslyje Lenkijai baigėsi labai nepalankiai. Olštyno apygardoje už prijungimą prie Lenkijos iš viso gauta 7980 balsų, kas sudarė 2,16 %, o už priklausomumą Vokietijai (Rytų Prūsijai) pasisakė net 363 209 balsavusieji, t. y. 97,84 %. Labiausiai už prisijungimą prie Lenkijos pasisakė Varmijos gyventojai (iš viso 6002 balsai, iš jų Olštyno apskrityje – 4902, arba 13,4 % balsavusiųjų šioje apskrityje). Mozūrijoje už prijungimą prie Lenkijos iš viso balsavo 1978 žmonės, o tai sudarė 0,7 % (daugiausia Ostrūdodos apskrityje – 1043 asmenys (2,19 %), mažiausiai Olecko apskrityje – 2 žmonės, arba 0,007 %)⁴.

Lenkijos pralaimėjimas šiame plebiscite buvo nulemtas daugelio veiksnių, iš kurių išskirtini toli pažengę Varmijos ir Mozūrijos gyventojų germanizacijos procesai, jaunos Lenkijos valstybės, kuri plebiscito metu kariavo su bolševikais, silpnumas, veiksminga Vokietijos politika šiame regione. Plebiscitas lėmė, kad prie Lenkijos buvo prijungti tik trys pasienio kaimai Ostrūdodos apskrityje, Mozūrijoje. Iš viso 1694 balsavimo apylinkės pasisakė už Vokietiją ir tik devynios – už Lenkiją.

Šitaip galutinai susiformavus sienai tarp Lenkijos ir Rytų Prūsijos, pastaroji tapo atskirta nuo kitų Vokietijos provincijų vadinamuoju Pamario koridoriumi. Nesutarimai dėl pastarojo tapo vienu iš Trečiojo Reicho agresijos prieš Lenkiją 1939 m. rugsėjo 1 d. pretekstu. Dėl nesėkmingo karinio pasipriešinimo Lenkijos valstybė žlugo, o buvę valstybės organai (šalyje ir emigracijoje) pradėjo svarstyti, kokią vietą ateityje Lenkija užims naujojoje Europos sanklodoje. Jau 1939 m. spalio 10 d. Lenkijos Respublikos Ministrų Tarybos posėdyje, diskutuojant apie Lenkijos tikslus kare, gen. Władysławas Sikorskis pažymėjo, kad esama „būtinybės ne tik sumušti vokiečius, bet ir sukurti Centrinėje Europoje centrą su Lenkija priešakyje, kuris būtų atsvara ir Vokietijai, ir Rusijai“⁵.

³ WRZESIŃSKI, W. *Od Wersalu do Poczdamu. Rys historyczny*. In *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*. T. 2: *Od 1871 do 1975 roku*. Red. nauk. T. FILIPKOWSKI. Warszawa, 1983, s. 99.

⁴ WRZESIŃSKI, W. *Plebiscyty na Warmii i Mazurach oraz Powiślu w roku 1920*. Olsztyn, 1974, s. 447-452.

⁵ Šią problemą visapusiškai nagrinėja WRZESIŃSKI, W. *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864-1945*. Olsztyn, 1994. Ypač įdomių samprotavimų galima rasti VIII skyriuje: „O narodową i państwową przyszłość w niepodległej Polsce (1939-1945)“ (s. 336-432).

„Lenkijos teisė“ į Rytų Prūsiją

Įvairios Lenkijos koncepcijos, susijusios su Rytų Prūsijos ateities likimu, keitėsi priklausomai nuo to, kaip klostėsi politinė ir karinė situacija Antrojo pasaulinio karo metais. Iš pradžių jos rėmėsi įsitikinimu, kad šią Vokietijos provinciją būtina panaikinti, daugiausia atsižvelgiant į Lenkijos valstybės saugumą ateityje. 1940 m. spalio mėnesį Politinės, ekonominės ir visuomeninės veiklos biuro (veikusio prie Lenkijos Respublikos vyriausybės išėivijoje) parengtas naujų valstybės sienų projektas rėmėsi siekiu susigrąžinti buvusias sienas rytuose ir būtinybe igyti strategiškai svarbių teritorijų vakaruose bei šiaurėje. Projekte buvo numatyta Rytų Prūsiją inkorporuoti į Lenkiją, išskyrus šiaurines sritis (Tilžę, Klaipėdą), kurias buvo siūloma atiduoti Lietuvai. Tokiu sprendimu visų pirma buvo atkreiptas dėmesys į būtinybę gerinti Lenkijos ir Lietuvos santykius, vadovaujantis prielaida, kad bendros Vokietijos ir Lietuvos sienos išlaikymas sustiprintų Lenkijos ir Lietuvos santykių krizę, o atidavus lietuviams dalį Rytų Prūsijos tai palengvintų Lietuvos bendradarbiavimą su Lenkija ir likviduotų ginčą dėl Vilniaus. Panaikinti Vokietijos valdžią Rytų Prūsijoje, Politinės veiklos biuro vertinimu, buvo būtina dėl kelių priežasčių:

1. Reikėjo panaikinti Vokietijos anklavą, kuris, supamas Lenkijos, kėlė nuolatinę grėsmę pastarosios nepriklausomybei, išnaudojamas kaip dingstis Vokietijai nuolat reikšti teritorines pretenzijas.
2. Reikėjo praplėsti Lenkijos jūros pakrantę ir užtikrinti jos saugumą.
3. Buvo būtina likviduoti Pamaro „koridorių“.
4. Buvo tikslinga sutrumpinti sienas su Vokietija.
5. Reikėjo sudaryti sąlygas suartėti su kitomis Baltijos valstybėmis, visų pirma su Lietuva⁶.

Koncepcija likviduoti Vokietijos valdžią Rytų Prūsijoje vėliau buvo daug kartų keičiama ir papildoma, be kita ko, ir istoriniais, etniniais bei moraliniais argumentais. Tačiau dalies šios teritorijos prijungimas prie Tarybų Sąjungos nebuvo svarstomas, baiminantis ateityje galėsiančio atsinaujinti Vokietijos ir Tarybų Sąjungos bendradarbiavimo, kuris buvo vertinamas kaip itin didelė grėsmė Lenkijos valstybės interesams – tiek tuo metu, tiek ir ateityje.

Projektuose, kurie turėjo nulemti Rytų Prūsijos ateitį, daug dėmesio buvo skiriama gyventojų klausimams spręsti ir naujai tautinių santykių koncepcijai plėtoti. Manyta, kad perimant šias žemes sykiu reikia pradėti ir jose gyvenusių vokiečių iškeldinimą. Tokiam požiūriui pritarė sąjungininkai ir dauguma Lenkijos politinių grupuočių, įskaitant komunistus. Jie pasisakė už visišką vokiečių gyventojų iškeldinimą, ragindami tokią operaciją atlikti kuo greičiau, kadangi tai yra būtina siekiant tiek „nuvokietinti prijungiamas prie Lenkijos teritorijas, tiek ir išvengti iredentinės veiklos“⁷. Panašų požiūrį išreiškė ir slapta veikusios Mozūrijos sąjungos memorialas⁸.

Tyrimų, kuriuos atliko Vakarinių žemių biuras, dar vadintas Naujųjų žemių biuru, metu, remiantis 1910 ir 1925 m. Vokietijoje atliktais gyventojų surašymais bei Eugeniuszo Romerio pataisomis, parengtomis 1911 m. Rytų Prūsijos mokyklų surašymo pagrindu, buvo pažymėtos trys tautinės sritys, kurias turėjo apgyvendinti kelios prie lenkiškumo skirtingai prisirišusios grupės. Pirmąją grupę sudarė aukštos tautinės savimonės lenkai, antrąją – „pusiau lenkai“ (lenkų kilmės asmenys, dar išsaugoję lenkiškas šaknis, tačiau susiję su vokiškumu), trečioji apėmė „ketvirčiu lenkus“ (lenkų kilmės vokiečius), kurie nemokėjo lenkų kalbos ir neturėjo jokių lenkiškų tautinių ambicijų. Gyventojų struktūra minėtose trijose tautinėse srityse turėjo atrodyti šitaip:

⁶ Ibid., s. 345.

⁷ Ibid., s. 415.

⁸ FILIPKOWSKI, T. Zagadnienia Prus Wschodnich w memoriałach przedłożonych Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1980, Nr. 26/1, s. 53-79.

1. Mišri lenkų ir vokiečių sritis – Mozūrija ir dešiniakrantės Vyslos apskritys (iš viso 17 apskrity). Nustatyta, kad 1939 m. šioje teritorijoje gyveno 908 768 gyventojai, iš jų 412 200 lenkų. Skaičiuota, kad grynais lenkais save laikantių gyventojų yra 109 958, „pusiau lenkų“ – 304 242. Šioje srityje, Kvidzino apygardoje, dar būta 200 tūkst. suvokietėjusių lenkų.
2. Mišri lietuvių ir vokiečių sritis (5 apskritys šiaurės rytuose palei Nemuną). Čia daugiausia buvo lietuvių kilmės vokiečių, grynais lietuviais save laikantių gyventojų skaičiuota buvus tik 4614, o „pusiau lietuvių“ – 23 805.
3. Grynai vokiečių sritis (13 apskričių Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose bei Elbingas), kurioje pagal 1939 metų duomenis gyveno 130 tūkst. gyventojų⁹.

Tarptautinės ir karinės situacijos pokyčiai Europoje 1944 metais, ypač Raudonosios armijos įžengimas į Rytų Prūsijos teritoriją, lėmė, kad daugelis šiuose projektuose numatytų sprendimų, susijusių su visos Rytų Prūsijos teritorijos inkorporavimu į Lenkiją¹⁰, vėliau nebebuvo įgyvendinti.

Galutinis sprendimas dėl Rytų Prūsijos, kaip ir dėl kitų Vokietijos teritorijų į rytus nuo Oderio ir Neisės, buvo priimtas toks, koks buvo primestas Tarybų Sąjungos. Galutinį sprendimą nulėmė ne Lenkijos argumentai (susiję su Lenkijos Respublikos saugumu, gyventojų struktūra ar morale), o Josifo Stalino valia Lenkijai suteikti teritorinę kompensaciją už Tarybų Sąjungos aneksuotas Antrosios Respublikos rytines teritorijas. Lenkijos teritorija galiausiai sumažėjo 75 861 km², kadangi Tarybų Sąjungai atiteko 179 649 km², o Vokietijos teritorijų Lenkija įgijo 103 788 km².

Lenkijos liaudies išvadavimo komiteto (PKWN) atstovai, 1944 m. liepos 24–26 d. Maskvoje dalyvavę derybose su Tarybų Sąjungos valdžia, reikalavo pripažinti Lenkijai visą Rytų Prūsiją. Tačiau J. Stalinas, remdamasis Teherano konferencijos sprendimu, siekė padalinti Rytų Prūsiją. Reikalavimą pripažinti Tarybų Sąjungai šiaurinę šios provincijos teritoriją kartu su Karaliaučiumi jis grindė tuo, kad „pirma, Tarybų Sąjungos tautos turi gauti iš Vokietijos kokią nors teritorinę kompensaciją, t. y. gabaliuką vokiečių žemės; antra, TSRS nori turėti šiaurėje vieną neužšalantį uostą, o toks uostas gali būti tik Karaliaučius“¹¹.

Spiriama Stalino argumentų, Lenkijos pusė sutiko su Rytų Prūsijos padalijimo projektu.

PKWN tautinės politikos pietinėje Rytų Prūsijos dalyje, kurią buvo planuojama prijungti prie Lenkijos, susiformavimui didelę įtaką padarė tiesioginiai Mozūrijos sąjungos atstovų kontaktai su PKWN¹². Daugelį jų tuo metu iškeltų reikalavimų vėliau, 1945 m., Lenkijos administracija įgyvendino. Specialiame 1944 m. memorandume Mozūrijos sąjunga, be kita ko, reikalavo:

- įsteigti Mozūrijos vaivadiją, kurią sudarytų tokios apskritys: Nidzicos su Dzialdovo kraštu, Ščytno, Mrongovo, Pišo, Elko, Olecko, Gyžicko, Rešliaus, Olštyno, Ostrudos, Morongo, Lidzbarko, Kentšyno, Unguros, Galdapės, Darkiemio, Barštyno, Prūsų Ylavos (*Preußisch Eylau*), Šventapilės, Branevo (Prūsos), Paslenko;
- prijungti penkias Pavyslio apskritis – Elbliongo, Malborko (Marienburgas), Štumo, Kvidzino ir Sušo (Ylavos) – prie Pamaro vaivadijos;
- prijungti kelias šiaurines apskritis, apgyvenamas lietuvių gyventojų, prie Lietuvos;

⁹ WRZESIŃSKI, W. *Prusy Wschodnie w polskiej myśli...*, s. 418, 419. Plg. taip pat: WOJNOWSKI, E. *Warmia i Mazury w latach 1945-1947. Kształtowanie się stosunków politycznych*. Olsztyn, 1968, s. 16-24.

¹⁰ Pvz., Rytų Prūsijoje buvo planuojama įsteigti tris leidybos centrus. Karaliaučiuje ketinta lenkų kalba pradiniu 10 tūkst. egz. tiražu leisti visai Rytų Prūsijai skirtą „Karaliaučiaus pašta“ (*Poczta Królewiecka*) ir „Baltisches Tageblatt“ – 40–50 tūkst. egz. tiražu. Olštynė turėjo būti leidžiamas ne vien šiam regionui skirtas „Olštyno laikraštis“ (*Gazeta Olsztynska*) (50 tūkst. egz. tiražu), o Ščytne norėta leisti evangeliškos pakraipos „Mozūrą“ (*Mazur*) (3 tūkst. egz. tiražu). Plg. WRZESIŃSKI, W. *Prusy Wschodnie w polskiej myśli...*, s. 429.

¹¹ Citata iš: KOWALSKI, W. T. *Polityka zagraniczna RP: 1944-1947*. Warszawa, 1971, s. 5.

¹² Plg. FILIPKOWSKI, T. Op. cit.

- palikti Mozūrijos vaivadijos sudėtyje Karaliaučių (tuo atveju, jei taikos sutartimi būtų nuspręsta kitaip, Mozūrijos sąjunga palaikė reikalavimą sudaryti Mozūrijos vaivadiją tik iš 22 apskričių, numatant vaivadijos administracinį centrą Olštynę);
- vietiniams gyventojams lenkams (varmiečiams ir mozūrams) suteikti visas teises, galiojančias lenkams visoje Lenkijos Respublikos teritorijoje;
- įdarbinant valstybės tarnybos postuose, pirmenybę teikti „lenkiškajam vietinių gyventojų elementui“;
- iškeldinti gyventojus vokiečius;
- įvesti lenkų kalbą kaip vienintelę žinybinę kalbą;
- konfiskuoti visą vokiečių turtą;
- įvykdyti žemės ūkio reformą;
- likviduoti vokiečių mokyklas ir jų vietoje steigti visų tipų lenkų mokyklas;
- užtikrinti specialią globą tėvynės meno paminklams;
- pertvarkyti Evangelikų bažnyčią Mozūrijoje, suteikiant jai lenkišką pobūdį.

Remdamasi vokiečių šaltiniais, Mozūrijos sąjunga skaičiavo, kad teritorijoje, kurios buvo reikalaujama Mozūrijos vaivadijai (be Karaliaučiaus ir lietuviškų apskričių), gyveno 1,3 mln. žmonių, iš jų 710 tūkst. lenkų kilmės, 69 tūkst. lietuvių kilmės, 64 tūkst. kitų tautybių (pvz., prancūzų, olandų) ir 500 tūkst. vokiečių.

Tik praėjus frontui, remiantis galiojusiomis normomis, Raudonoji armija imdavo kurti karinę administraciją, steigdama karo komendantūras. Pagrindinė jų užduotis buvo organizuoti aprūpinimą fronto užnugaryje, įskaitant karinių dalinių poreikių tenkinimą, maisto tiekimą, funkcionalaus transporto ir ryšių organizavimą, saugumo užtikrinimą, ūkinių objektų apsaugą, trofėjų išvežimą ir gyventojų deportavimą į Tarybų Sąjungos gilumą. Fronto linijai nutolus, karo komendantūros likdavo vieninteliu valdžios organu, turėjusiu neribotus įgaliojimus. Dėl šios priežasties joms pavaldžioje teritorijoje komendantūros turėjo palaikyti tvarką ir saugoti civilius gyventojus bei užkariautą nekilnojamąjį turtą¹³.

Komendantūros tapdavo pirmosiomis vietinėmis administracijomis teritorijoje, kurioje veikė, taip pat neabejotinai atliko ir civilinės valdžios funkcijas toje teritorijoje likusiems gyventojams. Jų valdžios visais klausimais ir visų atžvilgiu bemaž niekas neribojo.

Rytų Prūsijos pietinėje dalyje pirmosios komendantūros buvo įsteigtos 1945 m. sausio 20 d. Raudonosios armijos komendantūrų veikla rėmėsi susitarimu, pasirašytu 1944 m. liepos 26 d. tarp Lenkijos liaudies išvadavimo komiteto ir Tarybų Sąjungos vyriausybės¹⁴.

Tarybinių komendantūrų struktūra užimtose teritorijoje atitiko vokiečių administracinį suskirstymą. Buvo steigiamos apygardų (vaivadijų), miestų, apskričių (pavietų) ir valsčių (gminų) komendantūros. Šis suskirstymas priklausė nuo konkrečios teritorijos apgyvendinimo tankumo ir ekonominio reikšmingumo.

¹³ Plg. KROGULSKI, M. L. *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944-1956*. Warszawa, 2000, s. 11-21.

¹⁴ 1 straipsnyje buvo suformuluotas toks įrašas: „Karo veiksmų zonoje Lenkijos teritorijoje, įžengus Tarybinei kariuomenei, aukščiausioji valdžia ir atsakomybė visais klausimais, susijusiais su dalyvavimu kare, karinių operacijų vykdymu nepaprastosios padėties metu, yra sutelkiama Tarybinės kariuomenės vyriausiojo vado rankose.“ Visoje išlaisvintoje teritorijoje, taip pat Susigrąžintosiose žemėse, komendantūros veikė pagal 1945 m. vasario 22 d. Gynybos komiteto potvarkiu (nutarimu) Nr. 7558 nustatytas taisykles. Plg. *Armia Radziecka w Polsce 1944-1956: dokumenty i materiały*. Oprac. M. L. KROGULSKI. Warszawa, 2003, s. 9-10; ŁACH, M. Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski w 1945 r. In *Ziemie Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej. Materiały z konferencji*. Red. S. ŁACH. Słupsk, 2000, s. 85-94.

Komendantūrai vadovavo komendantas, kuriam buvo pavaldūs pavaduotojai politiniams reikalams ir civilių gyventojų (lenkų ir vokiečių) reikalams bei tam tikras skaičius karininkų ir karių. Civilinės valdžios funkcijas atliko komendantų sušauktos pirmosios savivaldybės, sudarytos iš likusių vietinių civilių gyventojų.

Tarybinių karo komendantūrų veikloje Rytų Prūsijoje galima išskirti tris etapus:

1. Nuo komendantūrų įsteigimo iki Lenkijos Respublikos laikinosios vyriausybės susitarimo su TSRS vyriausybe dėl Lenkijos administracijos sukūrimo Vakarinėse ir Šiaurinėse žemėse, kurios pagal tarptautinius susitarimus turėjo atitekti Lenkijai; šiuo etapu komendantūros buvo vienintelis valdžios organas trijose teritorijose.
2. Nuo 1945 m. kovo 14 d. (Lenkijos Respublikos Ministrų Tarybos nutarimas dėl Lenkijos administracijos organizavimo Vakarinėse žemėse) iki 1945 m. gegužės 23 d., t. y. iki tos akimirkos, kai visa civilinė valdžia Mozūrijos apygardoje buvo perduota Lenkijos Respublikos vyriausybės patikėtiniui, plk. Jakubui Prawinui;
3. Karo komendantūrų panaikinimo laikotarpis po 1945 m. gegužės 23 d.¹⁵

Įtraukiant į Lenkijos sudėtį Rytų Prūsijos pietines teritorijas, pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, buvo susidurta su sunkumais, kurie nebuvo tiek smarkiai būdingi kitoms Vakarinėms ir Šiaurinėms žemėms. Pirmaisiais pokario metais krašte trūko saugumo, Lenkijos valdžia buvo silpna ir nestabili, gyventojams buvo būdingas stiprus skirtingų tapatumų jausmas. Kiti to laikotarpio atmosferą apibūdinantys veiksniai yra dažnas regiono sienų kaitaliojimas, menkas apgyvendinimas, ypač šiaurėje, administracinių kompetencijų neaiškumas, sunaikintas ūkio potencialas, valdžios organizavimo skubotumas ir t. t.

1945 m. viduryje, kai Lenkijos administracija perėmė civilinę valdžią Mozūrijos apygardoje, susiformavo bendra Lenkijos politika, susijusi su Lenkijai perduotose Vokietijos teritorijose likusiais gyventojais. Toji politika rėmėsi trim pagrindiniais elementais:

- 1) kuo greičiau iškeldinti gyventojus vokiečius;
- 2) skatinti vietinių gyventojų lenkiškumą;
- 3) apgyvendinti buvusias Vokietijos teritorijas lenkais.

Tuo metu Rytų Prūsijos pietinėse teritorijose, kurias kartu su TSRS karo komendantais valdė Lenkijos Respublikos vyriausybės patikėtinis, išskirtinos tokios gyventojų grupės:

- vokiečiai;
- varmiečiai ir mozūrai;
- lenkai, perkelti į Rytų Prūsiją priverstiniais darbams ir į belaisvių stovyklas (šiai grupei taip pat priskirtini kitų tautybių, daugiausia prancūzų ir italų, belaisviai ir darbininkai);
- TSRS kariuomenė (karo komendantūrų atstovai, taip pat čia dislokuotų karinių dalinių kariai);
- Lenkijos valstybinės ir ūkinės administracijos organizatorių bei saugumo aparato darbuotojų komandos;
- pirmosios naujakurių grupės, kurios stichiškai kūrėsi apygardos pietinėse bei rytinėse apskrityse.

Vėliau šią gyventojų mozaiką papildė nuosekliai į šį kraštą plūstantys naujakuriai, pvz., lenkai, išginti iš Antrosios Respublikos rytinių teritorijų, ukrainiečiai, atkelti čia vykdant operaciją „Vysla“, arba čigonai (romai). Tokios gyventojų mozaikos susidarymas darė įtaką vėlesnei tautinių santykių specifikai Varmijoje ir Mozūrijoje¹⁶.

¹⁵ WOJNOWSKI, E. Op. cit., s. 31.

¹⁶ Plg. SAKSON, A. *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*. Poznań, 1998; SAKSON, A. *Mazury – społeczność pogranicza*. Poznań, 1990.

Požiūris į vokišką praeitį

Lenkijos visuomenės požiūriui į Vokietiją pokario laikotarpiu neigiamos įtakos turėjo 1939–1945 metais patirti išgyvenimai. Pirmaisiais pokario metais visuomenės sąmonėje būta turtingų tradicijų ir patirčių, idėjų, sampratų, šūkių ir emocijų, susijusių su Vokietija. Bendras ir dominuojantis jų bruožas buvo antivokiškumas, pasireiškęs neapykanta vokiečiams ir viskam, kas vokiška. Tuo metu vyravo itin neigytvas vokiečio stereotipas, dėjęs lygybės ženklą tarp vokiečių (vokiečių tautos), hitlerizmo ir žudynių. Antivokiškumo reiškinys buvo apėmęs visą visuomenę, nepaisant jos gilaus politinio susiskaldymo, kadangi nuoskaudos, paliktos karo ir okupacijos, buvo masinės.

Pačia savo kilme antivokiškumas buvo veiksnys, integravęs lenkų visuomenę dėl jų bendrų tragiškų išgyvenimų, bendro keršto ir noro atsiteisti už patirtas skriaudas troškimo. Nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpis Lenkijoje paskatino neigytvaus Vokietijos ir vokiečių stereotipo sustiprėjimą ir tvirtą išisaknijimą. Pavyzdžiui, reikalavimai įsteigti jiems skirtas baudžiamąsias darbo stovyklas jau nieko nešokiravo.

Neapykanta vokiečiams ir viskam, kas vokiška, pasireiškė ir priešišku požiūriu į vokiečių kalbą. Apie tai byloja kad ir pirmaisiais pokario metais mėgintas įgyvendinti reikalavimas pavadinti mus „Vokietija“ (lenk. *Niemcy*), „vokietis“ (lenk. *Niemiec*) rašyti iš mažosios raidės. Į koncertų programas buvo vengiama įtraukti Richardo Wagnerio kūrinių, mat šio kompozitoriaus muzika, esą iliustravusi „germanų dvasią“ ir „stichiją“, buvo itin vertinama nacistinėje Vokietijoje. Vokiečių kalba pokario metais buvo labai nepopuliari, jos skambesys lenkams kėlė blogiausias asociacijas. Visa tai buvo reakcija į okupacijos laikotarpio išgyvenimus.

Priešiška laikysena vokiečių atžvilgiu Lenkijoje nebuvo išimtis pokarinėje Europoje. Panašiais reiškiniais pasižymėjo daugelis šalių, ypač tos, kurios per karą buvo Vokietijos okupuotos (Prancūzija, Olandija, Danija, Čekija ir TSRS). Neigiamas požiūris į vokiečius dažnai reiškėsi Didžiojoje Britanijoje, taip pat JAV ir Australijoje. Antivokiškumą, kuris visuomenės sąmonėje buvo objektyviai motyvuotas, tuometinė valdžia stengėsi instrumentalizuoti. Oficialioje propagandoje priešiškus ir neapykanta vokiečiams buvo pirmajame plane. Tai vedė prie schematiškumo, kuris dažnai pasireiškėdavo okupacijos istorijos mitologizavimu. Vėlesniu laikotarpiu tai peraugo į tam tikrą „blogio subanalimą“, polinkį šabloniškai, viską vaizduojant tik juoda ir balta spalvomis, apibūdinti nacistinę okupaciją ir pačius vokiečius¹⁷.

Rusijos ir Lenkijos administracijai perėmus Rytų Prūsiją, iškilo šio regiono polonizacijos problema. Varmijoje ir Mozūrijoje, kaip ir visose Susigrąžintosiose žemėse, iš pradžių tai buvo vadinama materialinės ir dvasinės sferos „nuvokietinimu“ (*odniemczanie*). Tokie veiksmai nebuvo naujiena. Kiekviena nauja valdžia, užimdama (okupuodama arba pajungdama) kitos valstybės teritoriją, siekia kuo greičiau pašalinti ankstesnio viešpatavimo išorinius simbolius. Lenkijos valdžia taip elgėsi 1938 m. aneksuotoje Zaolzėje, Vokietijos ir Tarybų Sąjungos valdžia – 1939 m. okupuotoje Lenkijoje. Taip elgtasi ir Čekijoje, Prancūzijoje arba Danijoje po Trečiojo Reicho žlugimo išvaduose teritorijose. Tokie poelgiai buvo būdingi ir senovės bei naujųjų laikų valdovams, kurie griovė šventoves, skulptūras, paminklus, keitė vietovardžius ir pan. Senų sunaikintų simbolių vietoje radosi nauji, turėję įtikinamai paliudyti naująją tvarką, kuriai buvo pranašaujama amžinybė (pvz., „tūkstantmetis III Reichas“ arba „nenugalimoji Tarybų Sąjunga“).

¹⁷ Plg. SAKSON, A. Niemcy w świadomości społecznej Polaków. In *Polacy wobec Niemców. Z dziejów kultury politycznej Polski 1945-1989*. Red. A. WOLFF-POWĘSKA. Poznań, 1993, s. 408-429; SAKSON, A. *Polacy i Niemcy: stereotypy i wzajemne postrzeżenie*. Poznań, 2001.

Bernardo Lineko nuomone, „nuvokietinimą“ dera suprasti kaip „bet kokius veiksmus, vykdomus pirmiausia valstybinės ir partinės valdžios, visuomeninių politinių organizacijų, siekiant išskeldinti gyventojus vokiečius ir pašalinti – dažniausiai mechaniniu būdu – bet kokius kultūros elementus, bylojusius apie priklausymą [...] Vokietijos valstybei, jos atstovų ar asmenų, vartojusių vokiečių kalbą, egzistavimą. „Nuvokietinimas“ taip pat reiškia daugiausia administracijos pastangas kovoti prieš įvairias žmonių laikysenas, kurias valdžia pripažino išreiškiant vokiškumą. Praktikoje ši kampanija, išskyrus išskeldinimus, iš esmės apsiribojo bet kokių vokiečių kalbos išraiškų šalinimu. Užrašai vokiečių kalba buvo šalinami iš įvairių viešųjų vietų (tarp jų ir nuo pakelės kryžių)“¹⁸.

„Nuvokietinimo“ akcija pasireiškė ir tam tikruose potvarkiuose bei rekomendacijose, kurias leido vietinės, regioninės ir valstybinės valdžios organai, kaip ir politinės partijos ar visuomeninės organizacijos, kaip antai, Lenkijos vakarų sąjunga (*Polski Związek Zachodni, PZZ*).

Kurdami naują visuomenės sanklodos viziją Varmijoje ir Mozūrijoje, pagrindinės Mozūrijos sąjungos veikėjai specialiaame dokumente 1944 m. išdėstė radikalų požiūrį į vokiškumą (*niemczyzna*), kurio pėdsakai „iš Mozūrijos žemės turi būti pašalinti radikalai ir besąlygiškai. Jo nevalia palikti, net jei jam būdingos meno, architektūros ar mokslo vertybės. Jis turi išnykti negrįžtamai“¹⁹.

1945 m. viduryje Lenkijos Respublikos vyriausybės patikėtinis dr. Jakubas Prawinas išleido aplinkraščių, nurodantį „naikinti vokiškumo pėdsakus“. Siekiant pašalinti vokiškas „apnašas“, derėjo „pervadinti gatves, aikštes, alėjas, naikinti vokiškas iškabas ir užrašus“²⁰.

Pirmąjį potvarkį dėl vokiškumo liekanų likvidavimo Lenkijos Respublikos laikinoji vyriausybė išleido 1945 m. birželio 19 d.²¹ Lenkijos vakarų sąjungos vyriausioji valdyba 1946 m. liepos 26 d. priėmė nutarimą steigti „visuomeninius komitetus kovai su vokiškumu“. Jie, be visa ko, turėjo patikrintus vietinės kilmės gyventojus ir gyventojus, turinčius gerą reputaciją, raginti nevertoti vokiečių kalbos ir užkirsti kelią bet kokiam „vokiškam arba provokiškam išcentrinančiam veiklaim“²².

Valdžia nebuvo patenkinta „nuvokietinimo“ kampanijos pažanga, todėl 1947 m. birželio 24 d. Susigrąžintųjų žemių ministerija (*Ministerstwo Ziem Odzyskanych, MZO*) išleido potvarkį, draudžiantį viešosiose vietose vartoti vokiečių kalbą, kadangi tai buvo laikoma priklausymo vokiečių tautai įrodymu. Vėlesnėse rekomendacijose, MZO išleistose 1948 m. balandžio 26 d., siūlyta pradėti veiklas, kurios galiausiai leistų: „1) išguiti vokiečių kalbą; 2) pašalinti vokiškų užrašų likučius; 3) sulenkinti vardus ir pavardes; 4) pasmerkti bet kokias nacistinės ir germanizacinės ideologijos apraiškas ir liekanas“²³.

Atskira problema buvo vietinės kilmės gyventojų repolonizacija ir polonizacija. Šiuo tikslu, be kita ko, buvo organizuojami specialūs repolonizavimo kursai ir liaudies universitetai, kuriais siekta „palenkinti lenkiškumui“ Mozūrijos ir Varmijos jaunimą.

„Nuvokietinimo“ veiksmai apėmė tiek materialią sferą (paminklų griovimas, vokiškų užrašų, lentelių ir kt. šalinimas), tiek ir nematerialią, kur jie pasireiškė draudžiant vartoti vokiečių kalbą,

¹⁸ LINEK, B. *Odniemczanie województwa śląskiego w latach 1945-1950: w świetle materiałów wojewódzkich*. Opole, 1997, s. 11.

¹⁹ FILIPKOWSKI, T. Op. cit., s. 77-78.

²⁰ JASIŃSKI, J. Polska wobec dziedzictwa historycznego Prus Wschodnich po 1945 r. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 31.

²¹ HEJGER, M. *Przekształcenia narodowościowe na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski w latach 1945-1959*. Słupsk, 2008, s. 171.

²² MUSIELAK, M. *Polski Związek Zachodni 1944-1950*. Warszawa, 1986.

²³ RUTOWSKA, M. Kilka dokumentów z lat czterdziestych. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997, s. 298.

eliminuojant bet kokias „vokiškos dvasios“ apraiškas. Tokiomis aplinkybėmis vyko socialinės erdvės polonizacijos procesas ir „Naujųjų žemių“ kultūrinio kraštovaizdžio prijaukinimas. Tai buvo išreikšta lenkiškuose vietovių, aikščių bei gatvių pavadinimuose ir „miestų kraštovaizdžio polonizacijoje“.

Vienas pirmųjų Lenkijos valdžios žygių buvo vietovių, gatvių bei aikščių pervadinimas lenkų kalba ir visiškai „ikonosferos“ vokiečių kalba, t. y. įvairių užrašų ant sienų, rodyklių, iškabų ir reklamos, pašalinimas. Siekta kuo skubiau išimti iš apyvartos įvairius spaudinius su vokišku tekstu, knygas, laikraščius ir t. t.

Tokių veiksmų buvo nedelsiant imtasi paėmus valdžią Olštynė ir apskričių centruose. Šitaip, pvz., 1945 m. gegužės 1 d. *Kaiserstraße* gatvė Olštynė buvo pervadinta Maršalo Stalino gatve, o 1945 m. gegužės 3 d. *Adolf-Hitler-Platz* gavo naują vardą – Laisvės aikštė (*Plac Wolności*). Konkretų pakeitimų datos nėra tokios reikšmingos, kadangi per trumpą laiką visose gyvenvietėse buvo pakeista dauguma gatvių pavadinimų. Šiems pervadinimams būdavo suteikiama simbolinė reikšmė (pvz., *Moltkestraße* Olštynė buvo pervadinta M. Kajokos g., *Hitlerstraße* Moronge – Stalino gatve), kitais atvejais senieji pavadinimai būdavo verčiami į lenkų kalbą (pvz., *Danzigerstraße* Olštynė tapo Gdanskio gatve (*ul. Gdańska*), o *Magazinerstraße* – *ulica Magazynowa*)²⁴. Nauji gatvių pavadinimai siejosi su bendralenkiška tradicija (T. Kosciuškos, F. Šopeno, A. Mickevičiaus), su regionui būdingais įvardais (M. Koperniko, Griunvaldo, K. C. Mrongovijaus, G. Gizewijaus, W. Barczewskio, J. Lanco ir pan.) ir naująja visuomenine-politine sistema (Gegužės 1-osios, PKWN (Lenkijos liaudies išlaisvinimo komiteto), K. Świerczewskio, B. Bieruto arba J. Stalino, Raudonosios Armijos ir pan.).

Neilgai trukus buvo mikliai uždažytos arba nudaužytos visos vokiškos iškabos ir užrašai. Sudėtingiau pasirodė pašalinti užrašus vokiečių kalba religinio kulto vietose – bažnyčiose, koplyčiose, kapinėse. Ten vis dėlto nebuvo drįstama šalinti antkapių įrašų vokiečių kalba arba drausti tokius užrašus daryti naujai²⁵.

1945 m. gegužės 14 d. Olštyno valdžia išleido įsakymą, kad: „būtina atkreipti dėmesį į įvairius vokiškus paminklus, kurie lenkams kelia tik pasiūlykštėjimą ir kurie turėtų būti pašalinti esant techninėms galimybėms. Jų likvidavimą derėtų susieti su tautinių švenčių paminėjimu“²⁶.

Dalį paminklų, šlovinančių vokiečių pergales, buvo sunaikinusi jau Raudonoji armija. Antai jai įžengus prie Olštynėko buvo susprogdintas Hindenburgo mauzoliejus, kurio sunaikinti prieš pat įžengiant TSRS kariuomenei patys vokiečiai nebespėjo (to buvo atsisakyta esą dėl nepakankamo sprogmenų kiekio). Varmijos Lidzbarke netrukus buvo nugriautas Frydricho Didžiojo paminklas, Olštyno parke sunaikintas 1928 m. pastatytas paminklas vokiečių pergalei 1920 m. plebiscite atminti. Olštynė nebeliko imperatoriaus Vilhelmo I paminklo, išnyko ir paminklas, įamžinęs 1870–1871 m. karą su Prancūzija.

Naikinant vokiškumo pėdsakus, buvo imtasi radikalių veiksmų. Pavyzdžiui, Fromborke M. Koperniko paminklas, kurį vokiečiai buvo pastatę šalia katedros (trijų metrų aukščio neogotikinis bokštas su astronomo medalionu), buvo sunaikintas. Olštynė išliko M. Koperniko biustas, tačiau buvo sunaikinti paminklo pamatai. Jau 1945 m. jis buvo eksponuojamas, tačiau kitoje pilies pusėje (iškilmingas atidengimas įvyko 1946 m. spalio 27 d.). Paminklai lenkų astronomui taip pat buvo atidengti Yluvoje ir Varmijos Lidzbarke. Pirmas oficialus paminklo atidengimas Olštynė įvyko 1946 m. birželio 9 d. Tai buvo Stefano Jaraczo biustas, įkurdintas priešais jo vardu pavadintą

²⁴ JASIŃSKI, J. Op. cit., s. 31-32.

²⁵ Ibid. s. 33.

²⁶ Ibid. s. 33.

teatrą. Tų pačių metų rugsėjo 8 d. iškilmėse, dalyvaujant, be kitų, Lenkijos maršalkai Michałui Roli-Żymierskiui, buvo atidengtas obeliskas „Kovotojams už Varmijos ir Mozūrijos lenkiškumą“. Naujų paminklų statymas ir atminimo lentų atidengimas turėjo simbolinę reikšmę. Valdžia skirdavo šioms iškilmėms ypatingą dėmesį. Jos, be kita ko, turėjo reikšti laikinumo pabaigą, ženklinti stabilumą ir lenkiškumą. Tokio pobūdžio veikla buvo tęsiama ir vėlesniais metais. 1954 m. Olštynė buvo atidengtas „Dėkingumo Tarybinei armijai paminklas“, 1972 m. toje pačioje vietoje, kurioje kadaise stovėjo vokiečių paminklas plebiscitui atminti, buvo atidengtas paminklas, skirtas „Kovos už Varmijos ir Mozūrijos tautinį ir socialinį išsivadavimą didvyriams“. Elke buvo pastatytas Michała Kajkos, o Kentšyne – Wojciecho Kętrzyńskiego paminklas, Olštynė buvo įamžinti Bogumiłas Linka ir Michałas Lengowskis. Be to, buvo atidengta daugybė atminimo lentų, skirtų, be kitų, Wojciechui Kętrzyńskiui (Giżicke ir Olštynė)²⁷.

Svarbus degermanizacinės veiklos elementas buvo siekis išgyvendinti iš visuomeninio gyvenimo vokiečių kalbą ir įvairias „vokiškos dvasios“ apraiškas. Administracijos bandymai įveikti vokiečių kalbos vartojimą viešosiose vietose ypač aktyviai vyko vietinės kilmės gyventojų bendruomenėse, kuriose buvo įgyvendinami repolonizuojantys ir polonizuojantys veiksmai. Vokiečių kalbos vartojimas buvo vertinamas kaip provokacija, priešiškas Lenkijos valstybei ir lenkiškumui. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į vokiečių kalbos vartojimą mokyklose. Už „demonstratyvų kalbėjimą vokiškai“, taip pat asmenims, kurie „rodo tendencijas praktikuoti vokiečių kalbą“, buvo numatytos įvairios nuobaudos. Valdžia taip pat išleido draudimą atlikti vokiškas dainas ir leisti jų plokšteles kavinėse bei pramogų įstaigose.

„Kovos su vokiškumu“ rėmuose patikrintų vietinės kilmės gyventojų atžvilgiu buvo imtasi kampanijos, kurios metu jie buvo verčiami keisti savo vokiškai skambančius vardus ir pavardes (tokie lūkesčiai nebuvo siejami su įvairiomis lenkų naujakurių grupėmis, kurie plūdo į Susigrąžintąsias žemes). Prieš sulenkinant pavardę, turėjo įvykti „įtikinimo“ pokalbis. Siekdama užsibrėžto tikslo, administracinė valdžia naudojo įvairias spaudimo ir įkalbinėjimo formas. Tokia veikla, kintant jos intensyvumui, buvo vykdoma 1945–1947 metais. Olštyno vaivadijos valdžia, bendradarbiaudama su Mozūrijos institutu, parengė „Vokiškų vardų ir jų lenkiškų atitikmenų žodyną“²⁸. Pavardes buvo ypač primygtinai siūloma keisti tuo atveju, jei jų kilmė būdavo lenkiška arba slaviška (Rogalla į Rogal, Mrowka į Mrówka, Schimanski į Szymański ir pan.). Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į vaikų ir jaunimo vardų bei pavardžių keitimą²⁹.

Natūralus polonizacijos proceso bruožas buvo ne tik fizinis pašalinimas daugelio įvairių paminklų ir įamžinimo priemonių, susijusių su vokiečių pergale prancūzų ir vokiečių kare (1870–1871), pagerbiančių žuvusiųosius Pirmajame pasauliniame kare (tam skirtų atminimo lentų arba obeliskų būta daugelyje bažnyčių, kaimų ir miestelių centrų), pergalę 1920 m. plebiscite, Hitlerio garbei sodintus ažuolus (*Hitle-reiche*), arba „hitlerinius medžius“ ir „miškelius“, įamžinančius Trečiojo Reicho vado atėjimą į valdžią. Lygiai toks natūralus šio proceso elementas buvo naujų lenkiškų apeigų įvedimas. Naujoji Lenkijos valdžia, panašiai, kaip ir visoje šalyje, įvedė savąsias šventes. Iš pradžių tai buvo gegužės 3-ioji, rugsėjo 15-oji ir lapkričio 11-oji. Šias datas pamažu keitė naujos oficialios valstybinės šventės: gegužės 1-oji ir liepos 22-oji. Paprastai kasmet buvo švenčiamos ir Raudonosios armijos įžengimo į tam tikrą miestą me-

²⁷ Plg. MAZUR, Z. Między ratuszem, kościołem i cmentarzem. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997, s. 301-326; *Olsztyńskie korzenie. Rok 1945*. Wstęp i posłowie S. ACHREMCZYK. Olsztyn, 2006, s. 81, 82, 97, 165-169.

²⁸ Tėvams, kurių vaikų vardai neturėjo lenkiško atitikmens, buvo siūloma duoti savo vaikams antrą vardą: Jarosława, Bogusława, Lecho, Wandos arba Mirosława.

²⁹ Mokydamasis Mrongove, Siegfriedas Willanas iš Kurtynės, vėliau tapęs Mozūrijos draugijos pirmininku, gavo naują vardą – Tadeuszas. Išvykę nuolat gyventi į Vokietiją, dauguma varmiečių ir mozūrų grįžo prie vokiškų vardų ir pavardžių.

tinės („Išvadavimo šventės“). Dažnose iškilmėse dalyvaudavo ir kariuomenė. Buvo rengiamos įvairios manifestacijos ir susirinkimai, pvz., Vakarinių žemių savaitės proga.

Svarbus iškilmų elementas, tvirtai įaugęs į regiono gyventojų sąmonę, buvo reguliarius Grunwaldo (Žalgirio) mūšio (1410 m.) metinių minėjimai. Juos vainikavo iškilmingas didelio paminklinio komplekso atidarymas 1960 m. Komplexas simbolizavo Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių pergalę prieš Vokiečių ordiną. Varmijos ir Mozūrijos kultūriniame kraštovaizdyje mūšio laukas ir jį įamžinantis paminklas tapo labiausiai atpažįstama vieta.

Dar viena kovos su „vokiškąja praeitimi“ apraiška buvo muziejų ir galerijų pertvarkymas, daugelio vokiškų knygų, brošiūrų, laikraščių ir žurnalų išėmimas iš apyvartos. Specializuotose bibliotekose liko vienetiniai vertingiausių leidinių egzemplioriai. Tačiau tai nekeičia fakto, kad, pvz., Olštyno Mozūrijos muziejaus darbuotojai, negailėdami pastangų, kaupė įvairius vokiškus meno kūrinius (paveikslus, skulptūras ir pan.). Panašiai elgėsi ir asmenys, veikę Mozūrijos instituto aplinkoje, kurie kruopščiai rinko ir saugojo įvairius vokiškus archyvus, spaudinius, knygas, žemėlapius, laikraščius ir žurnalus.

Daugeliui į Varmiją ir Mozūriją persikėlusių atvykėlių vokiečių kultūros paveldas atrodė svetimas ir nesuprantamas. „Su tuo derėjo įsitikinimas, – rašo Zbigniewas Mazuras, – kad naują pradžią turi lydėti senojo pasaulio pabaiga, kad polonizacija reikalauja radiklios degermanizacijos. Šiam etapui būdinga, kad lenkiškoji visuomenė vertino senovinius subjektus daugiausia utilitariniu požiūriu, likdama abejinga meninei senienų vertei ir bemaž visiškai nesidomėdama „vokiškąja“ istorija. Tik vėliau prasidėjo laipsniškas pripratimas prie kultūrinio kraštovaizdžio ir svetimo kultūrinio palikimo pasisavinimas, kitaip tariant, simbolių klodų pažinimas ir jų priėmimas į savąją kultūrinės komunikacijos sistemą.“³⁰

Iškart po karo pasigirdavo atskirų nuomonių, raginusių imtis radikalių veiksmų. Antai Olštynė buvo nurodyta būtinybė pašalinti dvi smailes nuo Įgulos bažnyčios bokšto. Tai esą būtų leidę likviduoti „miesto panoramoje agresyvias formas“³¹. Suprantama, sumanymas nebuvo įgyvendintas.

Vėlesniais metais „nuvokietinimo“ politikos buvo atsisakyta. Apie tai, be kita ko, byloja faktas, kad buvo imtasi atstatyti ir rekonstruoti karo metais nuniokotus senovinius architektūros ansamblius ir paskirus statinius. Labai rūpestingai buvo atstatomos bažnyčios, pilys, viešieji administracijos pastatai ir pan. Simbolinę reikšmę Lenkijoje įgijo tai, kad nebuvo gailima pastangų atstatyti visą turtingą pilių ir objektų, susijusių su Vokiečių ordinu, tinklą. Ne visais materialiais objektais buvo deramai pasirūpinta. Pavyzdžiui, daugelis dvarų pastatų kaimuose ir kapinių liko apleista³².

Nepaprastai svarbų vaidmenį „prisijaukinant“ svetimą ir iš pradžių priešiška vertintą kultūrinį kraštovaizdį suvaidino vietovardžių keitimas ir šiais klausimais vykę ginčai. Miestus, kaimus, gyvenvietes, ežerus, upes, kalnus ir aukštumas reikėjo nedelsiant pervadinti. Šią būtinybę lėmė kelios priežastys:

- praktinės, – kad galėtų tinkamai funkcionuoti įvairios įstaigos, kaip antai, paštas, telefono ryšys, geležinkelis, vietinė valdžia, kariuomenė ir pan.;
- emocinės ir socialinės – naujieji gyventojai turėjo orientuotis, kur jie atvyko ir kur bus jų namai. Jie tikėjosi, kad vietovių pavadinimai naujoje jų gyvenamojoje aplinkoje skambės savai;

³⁰ Plg. MAZUR, Z. Dziedzictwo wyłączone, podzielone, wspólne. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 845.

³¹ Plg. KNERCER, W. *Stosunek państwa i społeczeństwa polskiego do spuścizny kulturowej Warmii i Mazur w pierwszych latach po II wojnie światowej*. Olsztyn, 1996 (mašiniškas autorius rinkinių), s. 3-5.

³² Plg. LIŻEWSKA, I. Zabytki w naszych rękach. O Ochronie dóbr kultury na Warmii i Mazurach w latach 1945-1989. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej...*, s. 239-266.

- valstybinės ir tautinės – reikėjo panaikinti bet kokius vokiškumo pėdsakus. Svarbu buvo parodyti, kad Varmija ir Mozūrija yra lenkiškas arba slaviškas kraštas. Liudyti, kad „mūsų čia gyventa nuo amžių“, turėjo ir lenkiški vietovardžiai³³.

Siekiant kuo greičiau ir tiksliau nustatyti adekvacius vietovardžius, Viešosios administracijos ministerijoje 1946 m. buvo sudaryta speciali Vietovių ir fizinės geografijos objektų pavadinimų nustatymo komisija³⁴. Tačiau tai nereiškia, kad iki to laiko atskiroms vietovėms nebuvo suteikta naujų pavadinimų. Iš pradžių juos spontaniškai sugalvodavo lenkų atvykėliai. Vietovardžius taip pat keitė vietinės administracijos atstovai. Vietovardžių klausimai buvo aptariamai jau 1945 m. kovą Olštynė vaivadijos administracijos pasitarime. Rešliaus apskrityje 1945 m. rudenį buvo parengti specialūs formuliariai, reprezentuojantys tris atskiroms vietovėms teikiamų pavadinimų kategorijas pagal kilmę: vokiškuosius, senųjų prūsų ir senųjų lenkų³⁵.

Komisijos vykdytą naujų pavadinimų suteikimo procedūrą sudarė daugelis etapų, ji buvo sudėtinga ir ilga. Vadovautasi tokiais principais (kiekvienam konkrečiam atveju taikant juos hierarchiškai):

- 1) pavadinimas būdavo suteikiamas pagal artimiausią išnykusį arba topografinį pavadinimą;
- 2) kai tokios galimybės nebūdavo, atsižvelgdavo į naujakurių arba vietinės valdžios spontaniškai sugalvotus pavadinimus, jei šie būdavo taisyklingi kalbiniu požiūriu ir nekeldavo istorinių, geografinių arba administracinių abejonių;
- 3) nesant galimybių įgyvendinti du pirmuosius principus, komisijos nariai teikdavo savo pasiūlymus (pvz., vietovės *Stein* laikinas pavadinimas buvo *Kamień*, oficialiai suteiktas – *Dymnik*);
- 4) visais atvejais buvo stengiamasi vengti vokiškų vietovardžių vertimo, atitikmenys būdavo sankcionuojami ten, kur jie būdavo pagrįsti turinio esme arba topografiškai (pvz., *Buchenwalde* tapo *Buków*, *Prothen* tapo *Protowo*)³⁶.

Pavadinimų suteikimo procedūroje įdomus atvejis buvo vadinamieji memorialiniai vietovardžiai, susiję su šiam regionui nusipelnusių žmonių pavardėmis. Su istorinėmis asmenybėmis buvo susieti tokių apskrities miestų kaip Mrongovas (*Mragowo*) (Kristupas Celestinas Mrongovijus), Gyžickas (*Giżycko*) (Gustawas Gizewijus) arba Kentšynas (*Kętrzyn*) (Wojciechas Kętrzyńskis) pavadinimai, taip pat miestų ir miestelių vardai: Barčevas (*Barczewo*) (kunigas Walenty'as Barczewskis), Pieniožnas (*Pieniężno*) (Sewerynas Pieniężny'as), Srokovas (*Srokowo*) (Stanisławas Srokowskis). Pastarasis atvejis buvo vienintelis, kai pavadinimas miestui buvo suteiktas pagal dar gyvo asmens pavardę. Su asmenvardžiais buvo susieti ir kai kurie kaimų pavadinimai: Kaikovas (*Kajkowo*) (Michaļis Kajka), Samulevas (*Samulewo*) (Andrzejus Samulewskis), Leikovas (*Leykowo*) (Fryderykas Leykas) arba Leidingovas (*Leydingowo*) (Gustawas Leydingas).

Kai kuriais atvejais Komisijos suteikiami oficialūs nauji miestų pavadinimai nesiderino su plačiai prigijusiais naujais vietovardžiais, kas sukeldavo nemažai nesusipratimų ir konfliktų. Taip atsitiko, pavyzdžiui, su pavadinimu *Rastembork* (vokiškai vadintas *Rastenburgu*). 1946 m. kovą

³³ WAGIŃSKA-MARZEC, M. Ustalenie nazw miejscowości na Ziemiach Zachodnich i Północnych. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich...*, s. 370.

³⁴ Su ja bendradarbiavo tuo laiku Olštynė gyvenęs Gustawas Leydingas-Mieleckis, „Mozūrijos apygardos vietovardžių žodyno“ (*Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*. Olsztyn, 1947) autorius. Plg. TOMKIEWICZ, R. O działalności Komisji Ustalenia Nazw Miejscowych i Obiektów Fizjograficznych na terenie Warmii i Mazur. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2004, Nr. 4, s. 539-547.

³⁵ WAGIŃSKA-MARZEC, M. Jak zmieniano nazwy miejscowości na Warmii i Mazurach po 1945 r. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej...*, s. 63-65.

³⁶ WAGIŃSKA-MARZEC, M. Społeczność lokalna w obronie „swych” nazw na Warmii i Mazurach. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej...*, s. 310; TOMKIEWICZ, R. Op. cit., s. 542.

Komisija jį pervadino Kentšynu. Panašiai nutiko ir su Zandžborku (*Ządźbork / Zandzbork*), dabartiniu Mrongovu, kurio vokiškas pavadinimas buvo *Sensburg*, taip pat su Vengoborku (*Węgobork*) (dab. *Węgorzew*, liet. Ungura, vok. *Angerburg*), Vartemborku (*Wartembork*) (dab. *Barczewo*, vok. *Wartenburg*), Janšborku (*Janšbork*) (dab. Pis, vok. *Johannesburg*), Šanfaldu (*Szafald*) (dab. *Unieszewo*, vok. *Schönfeld*) arba Pupais (*Pupy*) (dab. *Spychowo*, vok. *Puppen*)³⁷.

Ypač daug prieštaravimų ir emocijų visuomenėje sukėlė Lėciaus (vok. *Lötzen*) pavadinimo *Lec / Łuczany* pakeitimas Gyžicku (*Giżycko*). Pirmaisiais pokario metais tarp miesto gyventojų ir vadovų iš pradžių prigijo pavadinimas *Lec* (tiesiogiai susijęs su vokišku *Lötzen*), kiek vėliau – *Łuczany*. 1946 m. kovo 4 d. Komisija nusprendė pakeisti miesto pavadinimą į *Giżycko* (Ostrudoje gimusio dvasininko rašytojo Gustavo Gizevijaus garbei), tačiau toks sprendimas sukėlė gyventojų ir vietinės valdžios kritiką bei protestus. Siekiant atšaukti sprendimą, mėginta įvairiais būdais paveikti Komisiją ir net aukščiausiąją valstybės valdžią, tačiau pastangos rezultatų nedavė³⁸.

Senieji pavadinimai įvairiuose veikaluose pasirodydavo dar 1948 m. Vietovardžių gynimas yra įdomus pavyzdys, atskleidžiantis naujų bendruomenių formavimąsi vietose ir jų gebėjimą dėl bendrų reikalų susivienyti.

Komunistų valdžia Lenkijoje antivokiškas nuostatas instrumentalizavo ir jomis naudojosi. Tuometinė „kovos su bet kokiomis vokiškumo apraiškomis“ politika turėjo didžiosios visuomenės dalies paramą. Turėjo praeiti keli dešimtmečiai, kad žaizdos ir traumos, kurias paliko „siaubingiausias iš visų karų“, pradėtų gyti. Lenkijoje pirmieji ryškūs permainų požymiai pasirodė po 1956 m. Tačiau tikrieji pokyčiai visuomenės sąmonėje ir valdžios politikoje prasidėjo praėjusio amžiaus paskutinio dešimtmečio pradžioje. Užaugo ir subrendo nauja karta, gimusi šiame regione po 1945 metų, neslegiama asmeninių, dažnai tragiškų ir traumuojančių, Antrojo pasaulinio karo išgyvenimų naštos. Žlugus komunistinei sistemai, tapo įmanomi vieši debatai apie vokiškąją šių žemių praeitį.

Jaunajai kartai vokiškoji praeitis yra neatsiejama nuo aplinkos, kurioje jie prigijo ir kurioje „jaučiasi namie“.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

ANDRZEJEWSKI, Marek. *Wolne Miasto Gdańsk w rewizjonistycznej propagandzie niemieckiej*. Gdańsk, 1997.

FILIPKOWSKI, Tadeusz. Zagadnienia Prus Wschodnich w memoriałach przedłożonych Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1980, Nr. 26/1, s. 53-79.

HEJGER, Maciej. *Przekształcenia narodowościowe na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski w latach 1945-1959*. Słupsk, 2008.

JASIŃSKI, Janusz. Polska wobec dziedzictwa historycznego Prus Wschodnich po 1945 r. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 19-58.

JASIŃSKI, Janusz; TOMKIEWICZ, Ryszard. Lec-Łuczany-Giżycko. Z dziejów nazwy mazurskiego miasta. *Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur*, 1999, t. 2, s. 115-121.

KOWALSKI, Włodzimierz Tadeusz. *Polityka zagraniczna RP: 1944-1947*. Warszawa, 1971.

³⁷ WAGIŃSKA-MARZEC, M. Społeczność lokalna...

³⁸ Vienas iš Lėciaus gyventojų, Mieczysławas J. Królikas, apie kilusį konfliktą pasakojo: „*Wiadomości Mazurskie (Mozūrijos žinios)* straipsnyje apie Gyžicko istoriją nurodyta, esą kažkokia komisija perkrikštijo miesto pavadinimą pagal vyskupo Gizevijaus iš Ostrudos pavarde, o Rastemborką (Rastenburgą) – Kenčinu pagal Kętrzyńskio, Lėčiuje gimusio lenkiškų Varmijos ir Mozūrų laikraščių redaktorius, pavarde. „Mes ilgai kovojome, mūsų delegacija buvo nuvykusi net pas draugą Bierutą, bet, kaip sakoma, kunigas savo, velnias savo, gerbiamojoje komisijoje sukilo kažkieno ambicijos, ir nepaisydama kelių tūkstančių gyventojų parašų komisija nenusileido, ir gana. Taigi saujelė atsitiktinai išrinktųjų priėmė sprendimą neatsižvelgdama į tūkstančius balsų.“ Citata iš: JASIŃSKI, J.; TOMKIEWICZ, R. Lec-Łuczany-Giżycko. Z dziejów nazwy mazurskiego miasta. *Masovia. Pismo poświęcone dziejom Mazur*, 1999, t. 2, s. 119. Apie tai išsamiai rašo: WAGIŃSKA-MARZEC, M. Społeczność lokalna..., s. 316–324.

- KNERCER, Wiktor. *Stosunek państwa i społeczeństwa polskiego do spuścizny kulturowej Warmii i Mazur w pierwszych latach po II wojnie światowej*. Olsztyn, 1996 (mašınraštis iš autoriaus rinkinių).
- KROGULSKI, Mariusz Lesław. *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944-1956*. Warszawa, 2000.
- ŁACH, Mariusz. Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski w 1945 r. In *Ziemie Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej. Materiały z konferencji*. Red. S. ŁACH. Słupsk, 2000, s. 85-94.
- LINEK, Bernard. *Odnieczanie województwa śląskiego w latach 1945-1950: w świetle materiałów wojewódzkich*. Opole, 1997.
- LIŻEWSKA, Iwona. Zabytki w naszych rękach. O Ochronie dóbr kultury na Warmii i Mazurach w latach 1945-1989. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 239-266.
- LYCZKOWSKI, Eugeniusz. *Sprawa Gdańska na Paryskiej Konferencji pokojowej w roku 1919*. Poznań, 1968.
- MAZUR, Zbigniew. Dziedzictwo wyłączone, podzielone, wspólne. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 813-850.
- MAZUR, Zbigniew. Między ratuszem, kościołem i cmentarzem. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 18). Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997, s. 301-340.
- MICKIEWICZ, Piotr. *Wolne Miasto Gdańsk w koncepcjach wojskowych i polityków II Rzeczypospolitej*. Toruń, 1999.
- MIKOS, Stanisław. *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920-1939*. Gdańsk, 1979.
- MUSIELAK, Michał. *Polski Związek Zachodni 1944-1950*. Warszawa, 1986.
- Olsztyńskie korzenie. Rok 1945*. Wstęp i posłowie S. ACHREMCZYK. Olsztyn, 2006.
- RUTOWSKA, Maria. Kilka dokumentów z lat czterdziestych. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 18). Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997, s. 257-300.
- SAKSON, Andrzej. *Mazury – społeczność pogranicza*. Poznań, 1990.
- SAKSON, Andrzej. Niemcy w świadomości społecznej Polaków. In *Polacy wobec Niemców. Z dziejów kultury politycznej Polski 1945-1989*. Red. A. WOLFF-POWĘSKA. Poznań, 1993, s. 408-429.
- SAKSON, Andrzej. *Polacy i Niemcy: stereotypy i wzajemne postrzeganie*. Poznań, 2001.
- SAKSON, Andrzej. *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*. Poznań, 1998.
- TOMKIEWICZ, Ryszard. O działalności Komisji Ustalenia Nazw Miejscowych i Obiektów Fizjograficznych na terenie Warmii i Mazur. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2004, Nr. 4, s. 539-547.
- WAGIŃSKA-MARZEC, Maria. Jak zmieniano nazwy miejscowości na Warmii i Mazurach po 1945 r. *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 59-110.
- WAGIŃSKA-MARZEC, Maria. Społeczność lokalna w obronie „swych” nazw na Warmii i Mazurach. In *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Red. Z. MAZUR. Poznań, 2000, s. 309-354.
- WAGIŃSKA-MARZEC, Maria. Ustalenie nazw miejscowości na Ziemiach Zachodnich i Północnych. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, Nr. 18). Red. Z. MAZUR. Poznań, 1997, s. 369-416.
- WÓJCICKI, Józef. *Wolne Miasto Gdańsk 1920-1939*. Warszawa, 1976.
- WOJNOWSKI, Edmund. *Warmia i Mazury w latach 1945-1947. Kształtowanie się stosunków politycznych*. Olsztyn, 1968.
- WRZESIŃSKI, Wojciech. *Od Wersalu do Poczdamu. Rys historyczny*. In *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*. T. 2: *Od 1871 do 1975 roku*. Red. nauk. T. FILIPKOWSKI. Warszawa, 1983, p. 96-120.
- WRZESIŃSKI, Wojciech. *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864-1945*. Olsztyn, 1994.
- WRZESIŃSKI, Wojciech. *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864-1945*. Warszawa, 1984.
- WRZESIŃSKI, Wojciech. *Plebiscyty na Warmii i Mazurach oraz Powiślu w roku 1920*. Olsztyn, 1974.

INCORPORATION OF WARMIA AND MASURIA INTO POLAND. ASSUMPTIONS AND PRACTICES OF ITS LEGITIMATION

Andrzej Sakson

The Zygmunt Wojciechowski Research Institute (Institute for Western Affairs) in Poznań, Poland

Summary

Since the early 20th c., Poland was legitimating its rights to the southern part of East Prussia, i.e. Warmia and Masuria, mainly by the argument of the composition of its population, as well as territorial historical, and geo-strategical arguments. The first was based on the belief that Catholic Warmians and Protestant Masurians, compactly living in Prussia, were Polish-speaking. The starting point of the territorial historical argument was the border established by the Torun Peace Treaty in 1466 that gave Warmia and Royal Prussia to Poland. The geostrategical argument emerged during WWI, when the Polish politicians, who sought the restoration of the state within the boundaries of 1772 and the access to the Baltic Sea, simultaneously proposed the division of East Prussia. The Polish delegation submitted its project of East Prussia's division already to the Paris Peace Conference, and it was *mutatis mutandis* implemented after WWII. The project proposed to annex Olsztyn district to Poland, the Lithuanian territories of East Prussia to the north from the line Stallupöhnen-Gumbinnen-Insterburg-Wehlau to Lithuania, and the rest of the districts of the East Prussian province were to make up a protectorate of the League of Nations, i.e. Königsberg Autonomous Republic.

In the years of WWII, different conceptions of Poland related to the fate of East Prussia kept changing, depending on the political and military situation. In the beginning, they were based on the belief that it was necessary to do away with the German province, mainly because of Polish national security in the future. In 1940, the bodies of the Government of the Republic of Poland in exile planned to incorporate all of East Prussia into Poland, except for the northern districts intended to be given to Lithuania. The conception of doing away with the German power in East Prussia was subsequently changed and amended for a number of times, however, the annexation of a part of the territory to the Soviet Union was not considered for fear of a possibility of the resumption of collaboration between the USSR and Germany: it was seen as a tremendous threat to the interests of the state of Poland, both at the time and in the future. Despite all that, the final decision on East Prussia, just like on all German territories to the east from the Oder and Neisse Rivers, was taken not on the basis of the Polish arguments, but due to the power of the USSR and the decision of Joseph Stalin to grant Poland territorial compensations for the eastern territories of the Second Republic annexed by the Soviet Union.

The policies of the Polish government in the acquired southern territories of East Prussia in 1945 were based on wartime projects on the future of East Prussia which paid great attention to the resolution of the population issues and the development of a new conception of ethnic relations. These policies were greatly affected by the prevailing belief supported both by the allies and the majority of Polish political groups, including the communists, that the takeover of the lands had to be accompanied by the eviction of their German residents. In a special memo of 1944, the Masurian Union, which operated underground, among other things demanded: to divide the East Prussian lands acquired by Poland into individual Masurian and Pomeranian voivodships; to evict German residents and to confiscate their property; to implement a land reform; to close German schools and in their place to set up all types of Polish schools; to restructure the Evangelical Church in

Masuria and to provide it with a Polish character; to introduce Polish as the only official language; to grant Polish-speaking residents (Warmians and Masurians) the rights in force for Poles all over the Republic of Poland; in the recruitment for civil service positions, to give priority to “the Polish element of the local population”, etc. The said demands of the Masurian Union were partly implemented due to direct contacts of its representatives with the Polish National Liberation Committee and the communist government of Poland.

The policy of integration both in Warmia and Masuria and in other “Recovered Lands” was implemented on an assumption of the necessity of de-Germanization of the said lands. It was not difficult to exploit it and to justify it, as anti-Germanism in the first postwar years was objectively motivated and related to numerous negative experiences and emotions of the war time. The then government tried to instrumentalize hatred to Germans and to whatever was German by moving the measures of de-Germanization to the foreground of the official propaganda. The measures included both the material sphere (pulling down monuments, removal of German announcements, tables, etc.) and the intangible sphere, where de-Germanization was expressed by prohibiting the use of the German language, the elimination of any manifestation of the “German spirit”, or even making people change German-sounding names and surnames into Polish-sounding ones. It was under such circumstances that the process of Polonization of the social space and cultural landscape took place in Warmia and Masuria, that simultaneously meant the taming of the territories. The taming was expressed by the renaming of locations or the squares and streets of cities and towns. Only in the places of religious cult – in churches, chapels, and cemeteries – the de-Germanization campaign affected the inscriptions in German to a somewhat lesser degree.

The de-Germanization of the cultural landscape and its Polonization was one of the principal trends in the turning of the newly acquired lands of Warmia and Masuria into “our own” in Poland. It lasted for several decades until the wounds and traumas made by WWII began to heal.

ПРИСОЕДИНЕНИЕ ВАРМИИ И МАЗУРИИ К ПОЛЬШЕ. ПРЕДПОСЫЛКИ И ПРАКТИКИ ЛЕГИТИМАЦИИ

Анджей Саксон

Научно-исследовательский институт им. Зыгмунта Войцеховского (Западный Институт)
в Познани, Польша

Резюме

Свои права на южную часть Восточной Пруссии – Вармию и Мазурию – с начала XX столетия Польша легитимировала преимущественно аргументами состава населения, территориально-историческими и геостратегическими. Первый аргумент основывался на убеждении, что католики-вармяки и евангелики-мазуры, компактно проживавшие в Пруссии, были польскоязычными. Исходным пунктом территориально-исторического аргумента был заключенный в 1466 г. Торуньский мир, по условиям которого к Польше отошла Вармия и так называемая Королевская Пруссия. Геостратегический аргумент обозначился во время Первой мировой войны, когда польские политики, пытаясь воссоздать государство в границах 1772 г. и обеспечить ему выход к Балтийскому морю, тем самым предложили разделить Восточную

Пруссию. Еще для Парижской мирной конференции делегация Польши представила проект раздела Восточной Пруссии, который *mutatis mutandis* был воплощен после Второй мировой войны. Следуя ему, Ольштынский правительственный округ должен был отойти к Польше, литовские уезды к северу от линии Шталлупенен–Гумбиннен–Инстербург–Велау предлагалось отдать Литве, а в границах остальных уездов провинции Восточная Пруссия создать протекторат Лиги Наций – Кёнигсбергскую автономную республику.

Во время Второй мировой войны разные концепции Польши, связанные с будущей судьбой Восточной Пруссии, менялись в зависимости от того, как развивалась политическая и военная обстановка. Сначала они основались на убеждении, что эту провинцию Германии следует упразднить, преимущественно исходя из позиции гарантий безопасности будущего Польского государства. В 1940 г. органы правительства Польской Республики в эмиграции предусматривали инкорпорацию всей Восточной Пруссии в Польшу, за исключением ее северных уездов, которые предлагалось присоединить к Литве. Концепция устранения немецкой власти в Восточной Пруссии позже неоднократно менялась и дополнялась, однако возможность присоединения этой территории к Советскому Союзу не рассматривалась, опасаясь возобновления сотрудничества Германии и Советского Союза, которое воспринималось в качестве огромной опасности для интересов Польского государства – как в то время, так и в будущем. Несмотря на это, окончательное решение по поводу не только Восточной Пруссии, но и других территорий Германии на восток от Одера и Лужицкой Нисы, было предопределено не аргументацией Польши, а силой Советского Союза и волей Сталина предоставить Польше территориальную компенсацию за восточные территории Второй Республики, аннексированные Советским Союзом.

Политика властей Польши на южных территориях Восточной Пруссии, полученных в 1945 г., основывалась на проектах о будущем Восточной Пруссии, подготовленных еще в годы войны. Много внимания в них уделялось решению вопросов населения и развитию новой концепции национальных отношений. Эта политика поддавалась сильному влиянию преобладавшего тогда убеждения, которое одобряли как союзники, так и большинство политических группировок Польши, включая коммунистов, что, принимая в состав Польши новые земли, одновременно следует начать выселение проживавших на них немцев. В специальном меморандуме от 1944 г. подпольно действовавшее Общество Мазурии, кроме всего прочего, требовало: разделить земли Восточной Пруссии, полученные Польшей, на отдельные воеводства – Мазурское и Приморское; выселить немецкое население, конфисковать его имущество; провести земельную реформу; закрыть немецкие школы, вместо них создавая польские школы всех видов; преобразовать Евангелическую Церковь Мазурии, придавая ей польский характер; ввести польский язык в качестве единственного ведомственного языка; польскоязычному населению (варьякам и мазурам) предоставить все права, которыми пользуются поляки на территории всей Польской Республики; устраивая на государственные должности, преимущество отдавать «польскому элементу местных жителей» и т. д. Эти требования Общества Мазурии частично осуществлялись через непосредственные контакты ее представителей с Народным комитетом освобождения Польши (*PKWN*) и правительством социалистической Польши.

На практике интеграционная политика не только в Вармии и Мазурии, но и на других «Возвращенных землях» обуславливалась предположением о необходимости «отнемечения» этих территорий, или проведения на них дегерманизации. Опереться на такое пред-

положение и его обосновать было нетрудно, поскольку антинемецкие настроения в первые послевоенные годы были объективно мотивированы, связаны с большим отрицательным опытом и эмоциями, пережитыми в годы войны. Ненависть к немцам и ко всему немецкому тогдашняя власть старалась использовать в своих целях, в официальной пропаганде выдвинув инструменты дегерманизации края на первый план. Эти инструменты охватывали как сферу материальную (устранение памятников, надписей и табличек на немецком языке), так и нематериальную, в рамках которой дегерманизация проводилась запретами употреблять немецкий язык, устраняя любые проявления «немецкого духа» и даже принуждая поменять по-немецки звучащие имена и фамилии на звучащие по-польски. Таким образом, в Вармии и Мазурии проходил процесс полонизации социального пространства и культурного ландшафта, который одновременно означал и приручение этих территорий. Это проявлялось в переименовании местностей, площадей и улиц городов и других местностей. Несколько слабее кампания по дегерманизации коснулась надписей на немецком языке в местах религиозного культа – в костелах, часовнях, на кладбищах.

«Отнемечение» и полонизация культурного ландшафта были одними из основных тенденций превращения полученных Польшей регионов Вармии и Мазурии в «свои». Они продолжались на протяжении десятилетий, пока раны и травмы, связанные с Войной, не начали заживать.